

ԶԱՊԷԼ ԵՍԱՅԵԱՆ

Տիկին Եսայանն կը նկատուի մեր մէջ հոգեբանական վէպին անվիճելի վարպետը։ Որքան՝ իրականութեան բաժինը, առ վարկածին մէջ։ Ասոր հասնելու համար պէտք կը զգամ ճշգրտմը ընելու տարազին շուրջ մեր կազմած ըմբռնումին։

Զմէ դրադիր անհեթեթ այն պատրանքով զոր տարազը կը պարզէ արեւելահայ վէպին մէջ, ուր, օրինակի մը համար, լԱՐՏԱՅԵԱՆ (Շիրվանշատէ) կը նկատուի հոգեբանական վիպակ, ու նովին բանիւ՝ անոր հեղինակը կը զգնուի հոգեբանագրողի պատմական մը, ձիւր օրքան յիմարտական։ Տիկին Եսայանն կը բերէ աւելի տեղուն շնորհներ, տարազը եթէ ոչ արդարացնող, գէթ զայն ծիծաղելի չկաջուցանող։ Թերթօնի կամ բարեբու հանդարտ գրողու ազման մեր ճաշակը (ստեղծուած ու մանթիք թարգմանութիւններով և իրապաշտ գաղափարաբանութեամբ), կարծես նորութիւն մը տեսնել կերպի մը մէջ, որ յիշուած պայմաններէն տարբեր ազգականը կը միջամտեն վիպական գործողութիւնը քաղցնելու և զոր անուանեց հոգեբանութիւն։ Արդ, տապալէգէն դատողներ գիտեն թէ ուրիշ բան է հոգեբանութիւնը որ կը փորձուի Սրանայի, երբեմն Յիւպոնի, միշտ Տօսթօյեւսի վէպերուն մէջ։ Այն մեծ իրողութիւնը թէ իր յաջողագոյն վիպականներուն մէջ (Հոգի-Առաքել, Վերջին Բաժնը, Ալտաւն Արեւի Մէջ, Այլաբաժնի Ժամեր) փորձակնութեանը թիւը իջած է դասական սակաւութեան, գրեթէ երկուութեան, թէ անոնց միջին բախումը կ'ընթանայ, կը դարգանայ հոգեկան արտահանք մը, արտաքին անդրադարձներուն, կարելի չիլուծով մը, թէ վիպակին 60-70 էջերը մէկ ու մեծ տագնապի մը բեկբեկուններովը իրարու կը զայուրին, յարելնելու համար կսկծադին ամբողջ մը, բաւարար զսպանակներ են որպէսզի տարազը չհնչէ օտար։ Արդ, դարձեալ գաղափար մը է թէ որ Տիկին Եսայանի առիթով յիշուած հանգամանքները չլիարարար հաստատելի են մանաւանդ վերլուծական

կոչուած վէպերու մէջ։ Այս կարճ նկատողութիւններուն կը հետեւի միւս փորձը սակայն, այս անգամ տիրական, որուն համեմատ Տիկին Եսայանի քրոնիկներն ալ ներքին ախարհներու յատուկ նկարագիր մը կը մատնեն միշտ, բոլորովին հակոտնեայ՝ մեր գրականութեան ընթացիկ կերպին (միշտ արտաքին)։ Իր անմահ գործը, Արեւ-Կերպու Մէջ, որքան գիւրաւ ու բնականութեամբ կը գտնէ այս ներքին շնչաւ, հոն՝ ուր ուրիշներ պատկեր և խռովք միայն կրցած էին տեսնել յոգնել (Ս. Պարբեւեան, Գ. Վարդանան, Սիւսաննա)։ Ու իր յիշատակները (Սիւսաննա՝ Պարբեւեան, տպուած Երևան, 1935), որոնք, հակառակ կարմիր մեղքին, թերեւս անգամայն թանադրուած այս հրաշալիքին վրայ՝ որ Պոլիսն էր անոր մանկութեան ու պարմանութեան ետին, կը նպաստաւորուին անոր տաղանդին սա հիմնական նկարագրէն, աշխարհը ներքինայնացնելու իր տիրական եղանակէն որ ալ ոճն է անոր հոգիին։

Այսպէս սահմանուած, ու իր ճիշդ եզրերուն վերածուած, հոգեբանական վէպը կը լրջանայ, մէկ կողմէն աղատելով ինքզինքը տնտեսային հանդերձանքէն որով ծանրաբեռն է անիկա, արեւմտեան յիշուած քանի մը մեծ արուեստագէտներուն մօտ, ու այն անիմաստութիւնն որ կը վիրաւորէ անոր յղացքն իսկ Շիրվանշատէի մը, Վրթանէս Փափագեանի մը անորակելի վիպուններուն մէջ, ու կ'ըլլայ գրեթէ գրական շնորհ մը։ Կ'ըսեմ այսպէս, վստայի Սրբ. Այլ-Զին Սերբ. Պոլս, մանաւանդ Կերպու Հոգեբան, Թերթօն Մարտի վէպը (զոր չէ բարագործ բայց հաւորի ալ չէ վերածած), Նահապետ Ռեբը (թուրքն ալ վէպեր, գրուած 1900-1915 թրջաններուն) գործեր են որոնց հոտին Պոլսական թէգնիք մը, մեր ախտակներուն համար որոշ գիշերով մը, անկարելի է հաստատել կ'ընդունիմ տաղանդի շրջափոխման տեսութիւնը, կ'ընդունիմ նախուածքի այլացումը, կ'ընդունիմ՝ զգայութիւններուն ալ որոշ դարձողութիւնը։ Բայց դժուար է վերլուծող միտքէ մը բարձրանալ հոգեբան արուեստագէտին որ հոգիները նարեւելու գիտու-

Թիւնը ոչ ոքէ կը սորվի և չի կրնար ինքզինքը չըլլալ ամէն տեղ ու ամէն առիթով, եւր սակամ մը գտած է իր նամբան: Նահապետ Ռ-թէրը Տիկին Եսայեանի վերջին զիպական ստեղծումն է ու կը կրկնէ Շահնաւի Մարգինին ոչ միայն թիւնի թիւն, այլև անլրջութիւնը: Հոս ոչ ոք է պատասխանատուն, բացի տաղանդէն: Պոլսեցի ցաւագարներու հանդէս մը (Շահնաւի Մարգին) փոքր փոփոխութեամբ մը պիտի բեմադրուի կրկին, ուրիշ տեսարաններու վրայ, որոնք Տիկինին զգայարաններուն մատուցուած հրաշալի առիթներն էին, որպէսզի անոնց վրայով անգամ մըն ալ գտնէր այս ժողովուրդի զգայութեան գերազոյն ձեւը, ուժի, արութեան, յաղթութեան պողոտաներէն, ինչպէս գտած էր զայն, այդ ձեւը ուրիշ, նուաստութեան ճամբաներէ (Աւերակներու Մէջ), տարիներ առաջ: Ու այս հաստատումը վրձնական է:

Ինչ կայ հաստատ՝ հոգեբան վիպողի իր համբաւին տակը: Արդար է հարցումը: Տարազին ընդարձակ առումները պէտք է պահ մը մէկդի դնել, երբ կը գործածուի Տիկին Եսայեանի կերպին համար: Ու տակէ առաջ ըսել մանաւանդ. —

Ա) Տիկին Եսայեանի վէպը կը զատուի արեւմտահայ վէպին ընթացիկ յատկանիշներէն: Այսպէս, անիկա չէ մտադրուած հետաքրքրական զառնալու աւագ ցանկութեամբ, որ մեր բոլոր վիպողները կ'ենթարկէ իրեն, հաւանաբար արմատ առած մեր մէջ թարգմանութիւններով և մեր օրագիրներուն մէջ մատուցողած առօրեայ սնունդով, քերթունքով: Ոչ ոքի համար գաղտնիք է որ մեր մէջ վէպն ախար տըպուած թուղթ է, այսինքն թերթին, յետոյ, մեր բախտէն, երբեմն ալ արուեստի գործ: Ո՞րն է մեր մէջ վիպասունը որ ստանութեամբ չըլլէր սովորութիւնը ու գրէր նոյն արուեստի գործ մը որ կրնար վէպ մը դառնալ: Կը յիշեմ Ներսիսեանը, նման ցանկութեան մը ծնունդը, ու պէտք չեմ գտար անոր ճակատագիրը օղբալու: Այսօրուան փառքը Ներսիսեանին՝ անիմաստութեան փաստ մըն է ամենէն արաջ: Զրաքեան պատժուած է իր յանդուրժութեան մէջ, չըլլելու: Բովորութիւնը Տիկին Ե-

սայեան հանդէսներու մէջ ստորագրած է իր զիպակաները, երբ օրաթերթերը խոտ կը մտարային:

Բ) Տիկին Եսայեան դէմ է գացած մեր վէպին համար ամենէն յարգելի ուրիշ ալ սովորութեան մը, բարեբու ուսումնասիրութիւն: Ճշմարիտ դպրոց կազմող գրական այդ հանգանակին՝ որուն հպատակութեան կը պարտինք արեւելահայ վէպը գրեթէ ամբողջովին ու արեւմտահայ կարեւի վէպը: Աւելորդ է ընդլայնել վարկածը: Ան կ'ընդգրկէ Ռաֆֆին, Նար-Դոսը, Շիրվանզատէն, Մուրացանը ու Արփարեանը, Զօհրապը, Սիպիլը, Կամսարականը, Երուխանը, յիշելու համար վաւերական տաղանդներ: Այն ատենի Այո՛ւ Շահնաւի Մարգինը (Չ. Եսայեան) պոլսական բարեբու յատկի մը կը կոթնի անշուշտ. բայց չէ գրուած անոնց սեւեռումին, անոնց ազատումին մտահոգութեամբ: Ո՞րն է բաժինը բարձունքին Էֆէ-Ատարեւի, Վերջին Բաշլէին նման հոգեկան կենսով ոտքի զիպականներուն մէջ: Քիչը: Նք Այլ-Ձե Սիլբը: Բայց ասոնք բարեբու չուրջ թափառումներ են քան թէ այն կատոյցները որոնք չըլլան մը, մտքի և հոգիի որոշ բարեխառնութիւններ կը խտացնեն, ինչպէս են կոթողարար Աֆշայն և Վարդգէսի Ալլիկները: Հա՞յ տիկինը, որ նկարչուհին է Էֆէ-Ատարեւին մէջ: Ու հարցումը արդար այն միւսներուն համար ալ: Եւ սակայն Տիկին Եսայեան Պոլսեցի կին մըն է, ամենահարուստ խառնուածքով, ապրումներու անհամեմատ առատութեամբ որքան ուժգնութեամբ, ու մասնաւոր միջավայրերու ընդարձակ զանազանութեամբ: Անոր յաւիտեանց անցնիլ տպաւորութեանց անհուն խառնել որոնց մէկ կարեւոր մասը ըստ էր Սիպիլը բարձրացնելու աւագ դիրքերու: Հանդարտ, ուշադիր, կեդրոնացած դիտողութիւն մը: Իր միջավայրերէն, մեզի պիտի կրնար կտակել անհեշտութեան, անփոխարինելի վկայութիւնները երկու սերունդներու: Չկան բոլորք իր գործին մէջ: Տիկին Եսայեանի համար վէպը զբաղանք մըն ալ չէ անշուշտ. ինչպէս է դժբախտ կերպով մը Ալլիկը և Սիլբը վէպին ազալին մասը, Է. Կամսարականը:

բական սնամէջ փրօփականա, որպէս կը հաստատուի պարագան Տիւսարի վէպի-րուն համար: Չեմ երթար առաջ ուրձակ բերուածնե տիարդոսնու իր այն վիպակ-ները որոնք անոր համբաւին ամենէն ա-մուր կառուանները տուին բայց որոնց մէջ տիրական է ես մը, բարդ հոգեկանու-թեամբ տպաւորութեանց և յոյգեթու-խառն հանդէսով մը, կտրմ' քնարերգու-կան փարթամութեամբ պատմուած ես մը: Մեզի պէս դեռ իր գրականութեան մէջ իր արքեքերովը չտեղաւորուած ժողովուրդի մը համար, իր արուեստագէտներուն ա-մենէն օժտուածներէն սա լքումը, սա զանցումը իրենց դերին, կը շեշտեմ ու կ'անցնիմ:

Գ) Տիկին Եսայեանի վէպը չի կոթնի իր կիրքեռու ալ պայաւրքին, որ ժԹ. դարու հոգեկան տագնապներուն գերագոյն գրոհն է անոր արուեստին ներս: Ոչ մէկ հերոս, իր մօտ, ճեզի բերո՞ղ այն հաւաքող յոր-ձանուա բարեւաններուն սարսափը, որով վարչամեկուած կը քայնն արեւմտեան միծ վէպերուն հերոսները, գիրքին սկիզբէն իսկ, ճակատագրէն խարանհար, դէպի իրենց աղէտը, անդիմադրելի որքան յոռակ: Ինչո՞ւ ջլախաւարի մը վստահիլ վէպին տիրական բախտը (Շնչհաւ Մարգիին Աննիի) ու անոր լուծուած փնտռել յի-մարական նսպայի մը մէջ երբ այնքան ուրիշ կերպեր կը օպասէին իր քնքարին տակ. ժառանգական վճարումները, մեր արեւններուն պարտքերը հասկնալի ընե-լու համար: Ինչո՞ւ պատահական գլխի պոռոյտ մը, հետեանք՝ ճակտէն ստացուած բախումի հարուածի մը (Վերջին Բոթալը) դարանէն զսպանակ ծառայէր վիպական գործողութեան, երբ դէմ առ դէմ արուին և էգին ճակատումը, ինքնին այնքան ե-զերական, բաւ էր մեզ առաջնորդելու արդի ընկերութեան ամենէն ահաւոր խո-րոփները մինչև: Այս հարցումները կըր-նանք կրկնել անոր ամէն մէկ վէպին հա-մար: Տիկին Եսայեան կիրքերու հրա-ւուրը չ'արամարհեր անշուշտ, ինչպէս չ'անգիտանար թէ ինչ հսկայ տինամիզմ կայ անոնց ծոցը թաքնուած, լիովին օգ-տագործելի, երբ գործողութեան վիպա-առն մը իր կեցումովը առնէ այդ ուղղու-

թեամբ: Չեմ ընեմ անուղիղ չեղում մը, երբ կը փորձուիմ յիշել ուսու վէպին մէջ այնքան յորձանապոռոյտ զարգացող կիր-քերուն իրականութիւնը, վասնզի կը մտածեմ թէ ինչ որ հոգեբանութիւն կ'ան-աւանն, ուրիշ բան չէ յաճախ, եթէ ոչ այդ կիրքերը կառավարելու գիտութիւն մը, փորձառութիւն մը, արուեստագէտին կողմէ:

Արեւմտահայ գրականութեան ամենէն կատարեալ գրագէտներէն մէկն է այս կինը, եթէ ոչ ամենէն կատարեալը: Վե-րագիրը չունի յաւակնութիւն բաղդատա-կան կշիռներու: Գրելու թէքնիքը այն-քան թուրքէն տիրապետող, օրէնքներէն, գրական ծաղիկներէն այնքան խորշանք զգացող այս կինը իր մէջ կը համախմբէ այն քանի մը հիմնական նկարագիրները, որոնք գրագէտի յղացքին որոշ իմաստ մը կու տան մեր օրերուն: Այդ իմաստը ընդարձակ է բաւական ու վեր է պայծառ վերջադիրներուն կշիռէն: Ոչ ոք միտքէն պիտի անցընէ կասկածի ենթարկել Պետ-րոս Դուրեանին հանճարը իբր բանաստեղծ, բայց պիտի տարուի նոյն ատեն անոր գործին մէջ ընդունելի գրագէտ մը: Այս պարզ օրինակը կը բացատրէ շատ մը բա-նեմ, մէկ անգամին: Գրագէտը հաւաքա-կան յատկանշում մըն է, աւելի քան տն-հատական relief: Այդ է պատճառը որ տա-գանդը — նախապայման ամէն արուես-տագէտի համար — գրագէտը կերպագրե-լու արարքին մէջ չհանուի իր ֆէթիշա-կան առումէն, երբ կ'ուսումնասիրենք մարդեր որոնք Ալիշան, Պարոնեան, Մի-սայեան, Էլնապէտեան, Տէմիրճիպաշեան, Թուրքէն Չարագրեան կ'անուանուին: Այս մարդոց իւրաքանչիւրը սա ընդհանուր առումին մէջ իր արգարացումը ունի քանի որ իր ձգածը գրական ժառանգու-թիւն մըն է: Ու թերևս այս յղացքը կը պաշտպանէր, առանց գիտնալու, հասա-րակաց գնահատանքը, երբ մեծ գրագէտ մը կը տեսնէր Մ. Մամուրեանի ետին:

Տիկին Եսայեան իբրև տաղանդ ու իբրև գործունէութիւն, մանաւանդ իբր

վաստակ լիովին արժանի է գրադէտի իր տիրադատին: Բայց անոր մէջ այդ յղացքին կատարելութիւնը, — իմ կարծիքով հոս ալ գերազանատու մը չէ կատարուածը: Միտքի և զգայնութեան համահաւասար խառնուրդը, որով կը տարբերի անոր մեղի ձգած գործը մեր ջոջ գրողներուն վաստակէն, գինքը արժանի կ'ընէ այդ փառքին: Զի էի բաւեր մարդերը մահու չափ յուզել գիտնալը (Պ. Դուրեան) կամ բաւեր ներկի պէս դործածելը (Տ. Զրաքեան): Պէտք է հազորդ ըլլալ շրջանին հզօրագոյն խռովքներուն, միտքի և սրտի այն տաքնապներուն որոնք սերունդի մը ճակատագիրը կը յօրինեն, ու ասոնց հետ, մէջէն, իր անձը գիտնալ յարգարել այդ ամէնը համադրող տարազներու, վկայութիւններու: Կրնայ պատահիլ որ մեր կալուածը իյնայ միայն մասնակի նուաճման մէջ: Փոյթ չէ: Վէպ մը բաւական ընդարձակ տարազ մըն է որպէսզի գրադէտ մը հոն նստէ իր սերունդին ամբողջ գեմատայնը: Նմանապէս քերթուած մը: Երբեմն նամակներու տրցակ մը: Էռկանը՝ այդ վէպը, քերթուածը, նամակները լեցնող ռգիին ընդհանրութիւնն է: Եթէ չկան մեծ ու յզգիկ գրադէտներ (պզտիկները անբաւականներ են), կան թերի ու ամբողջական գրադէտներ: Տիկին Եսայեան ամբողջական գրադէտ մըն է: Նման հաստատուած մը երբեք հակասութիւն մը չի կազմեր այն միւս ալ ստուգութեան զոր անոր գործը կը պարզէ քննադատին. և անիկա հասուածակնութիւնն է, անամբողջութիւնն է անոր աշխատին: Ըսի թէ անոր վէպէն չի յառնիր տիրական համապատկեր մը, թէ խրամատներ, բոլորովին լքուած երկրամասեր իր ժողովուրդին տպուկմանէն չեն ծածկուիր այսօր: Բայց այս վրիպանքը գործադրութեան վրի-

պանք մըն է ամէն բանէ առաջ: Ու անխուսափելի ամբողջ արեւմտահայ գրականութեան համար, որ միշտ ալ պիտի տաւապի իրեն յատուկ պայմաններու լուծին ներքեւ: Կատարելութեան յղացքը ձգտումին լիութիւնը կը համազօրէ ու այդ ուղղութեամբ միջնակն է մեր մէջ:

* * *

Ու վերջացնելու համար:

Անոր մէջ հայ գրականութեան ամենէն սիրալի շնորհները, կանացի զգայնութեան ամենէն սրտայոյզ խռովքները ու մեր ժողովուրդին հոգիին ամենէն խորունկ սարսուռները իրարու կը միանան: Անիկա խղճմտանք մըն է, սիրտ մըն է, միտք մըն է, հաւասար ամբողջութեամբ ու արդարութեամբ, նոյն աստեղ: Անոր կեանքին կորանքը մօտիկը դրուած իրմով շահուած փառքին՝ մեղ կը յուզէ, անոր անձին փլատակէն ալ անդին ու կ'ըլլայ պայծառ հանդէս մը, տեւական պայքարի փաստ մը, պայմաններու դէմ՝ որոնք մեղմէ ամենէն կարողիններն ալ զգեստնեցին, առնուազ մեղ խնայեցին մեր գործին: Յիշեցէք բոլոր ջոջերը մեր մշակոյթին: Ամենուն համար ալ այդ պայմանները ունեցուն հործանարար ազդեցութիւն ու ըրին անոնց ժառանգը (մեղի ձգուած) թերի, խրամատեալ: Տիկին Եսայեանի գործը ամբողջ մըն է: Անոր երկու մեծ ընկերները, անհատներուն հոս գին ու ժողովուրդներուն հաւաքական զգայնութիւնը, ընդմիշտ նուաճուած կը մնան անխորտակելի գործերու մէջ:

Անիկա արեւմտահայ գրականութեան ամենէն ամբողջ յաջողութիւնն է:

Յ. ՕՇԱԿԱՆ